

BERENIKA KACZMAREK-TEMPLIN

ORCID: 0000-0003-2731-7430

Politechnika Wrocławska

TYOLOGIA DOKUMENTÓW ELEKTRONICZNYCH I PRZEPROWADZANIE Z NICH DOWODÓW

Abstrakt: W świetle kodeksowej definicji dokumentu (art. 77³ k.c.) dokument elektroniczny jest jednym z jego rodzajów. Jednak jego struktura techniczna powoduje, że na płaszczyźnie procesowej konieczne jest zastosowanie różnych przepisów w zależności od zawartości dokumentu i jego określonych elementów. Ze względu na różnice w formie zapisu oraz różnice dotyczące nośnika nie można do dokumentów elektronicznych zastosować wszystkich przepisów odnoszących się do dokumentów tradycyjnych. Nieustanny rozwój technologii może też powodować zmiany w zakresie samego pojęcia dokumentu oraz konieczność dokonania interpretacji przepisów o dowodach w taki sposób, by umożliwić przeprowadzenie dowodu z dokumentu w nowej formie (przykładem może być tak zwany *smart contract*).

Słowa kluczowe: dokument elektroniczny, dowód z dokumentu, postępowanie cywilne

WPROWADZENIE

Dokument elektroniczny nie jest żadnym nowym, oddzielnym tworem¹. W sensie prawnym to po prostu dokument, albowiem spełnia wymogi definicji zawartej w art. 77³ k.c. Natomiast w praktyce dość często wyróżnia się kategorię dokumentu elektronicznego niejako w kontraście do dokumentu w ujęciu tradycyjnym. Wynika to przede wszystkim z naleciałości o charakterze historycznym. Do 2015 roku zarówno w doktrynie, jak i w orzecznictwie rozróżniano dokumenty i dokumenty elektroniczne². Mimo częściowo wspólnej nazwy dokument elektroniczny z dokumentem tradycyjnym pod względem technicznym mają niewiele wspólnego.

¹ Więcej na temat definicji dokumentu zob. B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2. *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, Warszawa 2021, s. 1066–1097.

² D. Szostek, M. Świerczyński, *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 17, s. 935–941; B. Kaczmarek, *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym — polemika*, „Monitor Prawniczy” 2008, nr 5, s. 248–253; M. Pilich, *Moc dowodowa dokumentów elektronicznych w postępowaniu cywilnym*, [w:] *Studia i analizy Sądu Najwyższego*, t. 3, red. K. Ślęzak, Warszawa 2009, LEX.

Wprawdzie jeden i drugi umożliwia utrwalanie informacji, ale w odmienny sposób. Jednakże wobec definicji, która skupia się na jednej funkcji, czyli na gromadzeniu informacji, tak różne byty mogą być zaliczone do jednego kręgu znaczeniowego³.

Ustawą z dnia 10 lipca 2015 roku, która weszła w życie 8 września 2016 roku⁴, do kodeksu cywilnego został dodany art. 77³. Przepis ten wprowadził po raz pierwszy do przepisów prawa cywilnego legalną definicję dokumentu. Wcześniej pojęcie dokumentu było przedmiotem wielu rozważań doktrynalnych⁵. Powszechne było stanowisko, że pojęcie dokumentu obejmowało utrwalone w formie pisemnej (niezależnie od materiału, na którym zostało sporządzone) wszelkiego rodzaju spostrzeżenia, myśli, oświadczenia, które można by wielokrotnie wykorzystywać. Kodeks postępowania cywilnego ograniczał natomiast pojęcie dokumentu do dokumentu pisemnego, w którym za pomocą znaków pisarskich została utrwalona treść o znaczeniu prawnym⁶. Zwracano uwagę także na istnienie środków dowodowych, które miały w części cechy innych obiektów oraz w części cechy dokumentu, do których zgodnie z art. 308 k.p.c. zaliczano film, telewizję, fotokopię, fotografię, plany, rysunki, płyty, taśmy i inne sprzęty utrwalające lub przenoszące dźwięk i obraz. Odpowiednie stosowanie do nich przepisów o dowodzie z dokumentu wynikało między innymi z wierności odbicia wskazanych fragmentów rzeczywistości (zwłaszcza dowody z filmu)⁷. Kodeks postępowania cywilnego posługiwał się pojęciem dokumentu w znaczeniu wąskim (treści utrwalone za pomocą pisma), natomiast wykorzystanie innych środków dowodowych znajdowało podstawy w art. 308 k.p.c.⁸

³ Więcej zob. B. Kaczmarek-Templin, *Dowód z dokumentu elektronicznego*, Warszawa 2012.

⁴ Dz.U. z 2015 r. poz. 1311.

⁵ M. Allerhand, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, Lwów 1932, s. 283; M. Richter, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, Przemysł-Warszawa [b.d.], s. 196; E. Waśkowski, *Podręcznik procesu cywilnego*, Wilno 1932, s. 225; S. Kruszelnicki, *Kodeks postępowania cywilnego. Część I z komentarzem*, Poznań 1938, s. 334; J.J. Litauer, *Dowód z dokumentów w polskiej procedurze cywilnej*, „Polski Proces Cywilny” 1936, nr 1–2, s. 2; M. Waligórski, *Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcja i struktura procesu*, Warszawa 1947, s. 403–404; J. Knap, *Postępowanie dowodowe*, Katowice 1965, s. 26; W. Broniewicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Łódź 1973, s. 122; W. Berutowicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1974, s. 146; W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 1977, s. 267; Z. Resich, *Uproszczenie postępowania dowodowego w świetle prawa cywilnego procesowego Polski i innych krajów socjalistycznych*, „Nowe Prawo” 1987, nr 7–8, s. 12; K. Knoppek, *Dokument w procesie cywilnym*, Poznań 1993, s. 29.

⁶ Sąd Najwyższy przyjął, że dokument musi być sporządzony za pomocą materiałów, które mogą utrwalić treść oświadczenia złożonego zarówno ręcznie, jak i mechanicznie, ale podpis musi być złożony własnoręcznie, zob. uzasadnienie wyroku SN z dnia 23 listopada 2007 r., IV CSK 228/07, Legalis nr 107405. Podobny pogląd został wyrażony w orzeczeniu SN z dnia 15 marca 1937 r., III C 2198/36, OSN(C) 1938, nr 2, poz. 85, w którym Sąd Najwyższy uznał, że dokumentem miało być każde ucieleśnienie objawienia myśli za pomocą znaków pisemnych.

⁷ Zob. W. Berutowicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, s. 147.

⁸ R. Schmidt, *Dokument prywatny mający moc dokumentu urzędowego jako podstawa wydania nakazu zapłaty w postępowaniu nakazowym — cz. I*, „Monitor Prawniczy” 2010, nr 8, s. 444.

Mimo wielu poglądów i dyskusji prawnych kodeksowe przepisy o rodzajach dokumentów i związanych z nimi domniemaniach pozwalały na sprawne przeprowadzenie dowodu i ustalanie jego wartości dowodowej. Aczkolwiek warto zauważyć, że w piśmiennictwie pojawiały się głosy krytyczne odnośnie do przywiązania do papierowej postaci dokumentów oraz do łączenia ich z formą pisemną⁹.

I. STRUKTURA DOKUMENTU

Do uznania, że mamy do czynienia z dokumentem, niezbędne jest ustalenie, czy wyraża określoną myśl, przedstawioną za pomocą zrozumiałych znaków (alfabet, cyfry lub inne znaki) oraz czy jest ona utrwalona w sposób umożliwiający jej wielokrotne odtwarzanie¹⁰. Inne elementy, takie jak podpis czy data, nie wpływają na kwalifikację obiektu i mogą mieć znaczenie wyłącznie przy ustalaniu jego wartości dowodowej.

Elementem konstytuującym dokument jest informacja, przy czym nie jest istotne, czy jej „zawartość intelektualna” ma znaczenie prawne. W ujęciu formalnym z dokumentem będziemy mieli do czynienia, także gdy informacja będzie zawierała dane nielogiczne, niedorzeczne, a nawet nieprawdziwe. Ocena zawartości dokumentu może być przedmiotem postępowania dowodowego.

Dokument może zawierać dane tekstowe, dane graficzne¹¹, dane akustyczne (audio)¹², dane multimedialne (video)¹³, dane mieszane, a nawet oprogramowanie (*software*)¹⁴. Warto zwrócić uwagę na ten ostatni przykład, gdyż obecnie to on zyskuje na znaczeniu, w szczególności jako tak zwany *smart contract*.

Postęp technologiczny umożliwia zawieranie transakcji w sposób automatyczny, to jest przez samoobsługowe aplikacje, które w istocie są programami komputerowymi. *Smart contract* zwykle wiązany jest z branżą *fintech* i z technologią *blockchain*. Jednak nie ma przeszkód, by był też w innych rodzajach umów. Narzę-

⁹ D. Szostek, *Nowe ujęcie dokumentu w polskim prawie prywatnym ze szczególnym uwzględnieniem dokumentu w postaci elektronicznej*, Warszawa 2012, s. 26 n.; K. Flaga-Gieruszyńska, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. A. Zieliński, Warszawa 2011, s. 430 n.; J. Gołaczyński, S. Kotecka, A. Zalesińska, *Protokół w postaci zapisu dźwięku albo obrazu i dźwięku z posiedzenia jawnego w sprawach cywilnych*, „Monitor Prawniczy” 2010, nr 19, s. 1045 n.

¹⁰ T. Ereciński, *Z problematyki dowodu z dokumentu w sądowym postępowaniu cywilnym*, [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. T. Ereciński, Warszawa 1985, s. 77.

¹¹ Zob. więcej A. Becker, *Elektronische Dokumente als Beweismittel im Zivilprozess*, Frankfurt am Main 2004, s. 10.

¹² Więcej P. Kübler, *Rechtsschutz von Datenbanken (EU-USA-Schweiz)*, Zürich 1999, s. 13.

¹³ Zob. więcej W. Kurth, *IT-Grundlagenwissen: für Datenschutz- und Sicherheitsbeauftragte in Wirtschaft und Verwaltung*, Frechen Königsdorf 2001, s. 19; a także H.R. Hansen, *Wirtschaftsinformatik I, Grundlagen betrieblicher Informationsverarbeitung*, Stuttgart 1998, s. 477.

¹⁴ R. Zöllner, R. Greger, *ZPO Kommentar*, Köln 2004, uwagi do § 371, nb 3.

dzie to w pełni automatycznie wdraża warunki umowy. Działa ono na zasadzie — jeśli zdarzy się X, to wykonaj Y. Przykładem zastosowania mogłaby być sytuacja, w której ktoś kupuje mieszkanie i z chwilą zapłaty ceny automatycznie dokonuje się wpis do księgi wieczystej i nabywca otrzymuje kod dostępu do mieszkania¹⁵.

Dokumenty, w tym istniejące w postaci elektronicznej, w bardziej tradycyjnym ujęciu mogą zawierać tekst, tabele liczbowe, dane numeryczne (ciągi liczbowe), dane graficzne, dane dźwiękowe, obrazy albo ciągi, kombinacje tekstów, liczb, tabel lub obrazów.

Analizując pojęcie dokumentu w postaci elektronicznej, należy podkreślić, że jego struktura jest bardzo złożona. Składa się on przynajmniej z dwóch warstw — warstwy opisu i warstwy reprezentacji. Ta pierwsza jest zapisem o określonym formacie, opartym na systemie binarnym, czytelnym jedynie dla komputera lub innego urządzenia elektronicznego, w którym dane zakodowano. Druga warstwa obejmuje treść widoczną dla człowieka, w wyniku przetworzenia, zwykle za pomocą programu komputerowego, warstwy opisu. W odróżnieniu od dokumentu papierowego dokument w postaci elektronicznej zawiera tak zwane metadane¹⁶, czyli atrybuty opisujące właściwości dokumentu, które zazwyczaj nie wchodziły w skład treści dokumentu. Metadane¹⁷ zawierają informacje o sposobie kodowania znaków pisarskich, datę utworzenia, autora, program, w którym utworzono dokument itp. Liczba, rodzaje oraz wymagalność atrybutów, a niekiedy ich wpływ na warstwę prezentacji zależą od formatu dokumentu.

Literalne brzmienie przepisów art. 244 i 245 k.p.c. mogłoby prowadzić do wniosku, że podpis jest niezbędnym elementem każdego dokumentu. Natomiast treść art. 243¹ k.p.c. wskazuje, że w obrocie istnieją także dokumenty bez podpisu, ale z możliwością ustalenia wystawców. Co więcej, dowodem w określonych okolicznościach mógłby być też dokument bez podpisu, którego wystawcy nie udało się ustalić. W takim przypadku sąd będzie musiał podjąć próbę ustalenia jego wartości dowodowej¹⁸.

Kwestia dopuszczalności anonimu jako dowodu jest kontrowersyjna. Przez lata przeważał pogląd o wykluczeniu z materiału dowodowego dokumentu, którego autora nie można w żaden sposób zidentyfikować¹⁹. W podobnym tonie wypo-

¹⁵ Przykład podawany na blogu technologicznym <https://antyweb.pl/smart-contracts-tutorial> (dostęp: 21.12.2022).

¹⁶ U. Sury, *Rechtsprobleme des Austausches digitaler Dokumente zwischen Privaten*, „Jusletter” 8.11.2004, https://jusletter.weblaw.ch/juslissues/2004/302/_3450.html__ONCE&login=false (dostęp: 10.02.2023).

¹⁷ H. Niestrój, *Dokument elektroniczny — zarys problematyki*, http://www.archiwa.net/index.php?view=article&catid=32%3AAartykuy&id=158%3Ahenryk-niestroj-dokument-elektro-niczny-zarys-problematyki&format=pdf&option=com_content&Itemid=9 (dostęp: 10.02.2023).

¹⁸ Por. T. Ereciński, *Z problematyki dowodu z dokumentu w sądowym postępowaniu cywilnym*, s. 77.

¹⁹ K. Knoppek, [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2. *Postępowanie procesowe przed sądem pierwszej instancji*, red. T. Ereciński, T. Wiśniewski, Warszawa 2016, s. 188–189; oraz *idem*, *Dokument w procesie cywilnym*, s. 115.

wiedział się Sąd Najwyższy, uznając, że anonim nie stanowi i nie może stanowić żadnego dowodu w sprawie rozpoznawanej przez organy wymiaru sprawiedliwości. Anonim z istoty swojej miał być zjawiskiem niemoralnym, nieakceptowanym przez społeczeństwo i jako taki nie może być nigdy i w żadnym kontekście rozważany przez sąd²⁰. Warto podkreślić, że dokładna analiza wspomnianego orzeczenia Sądu Najwyższego pozwala uznać, że nie opowiedział się on za poglądem kategorycznie wykluczającym anonim, lecz jedynie wypowiedział się o nim, krytycznie oceniając go pod kątem moralności²¹.

W wielu jednak przypadkach przekazanie informacji bez ujawnienia swoich danych osobowych przez wystawcę (anonimowo) może się wiązać z obawami co do odbioru społecznego przekazywanych informacji albo różnymi lękami związanymi z konsekwencjami ujawnienia określonych informacji²² itp. Sporządzenie anonimu będzie zatem w takich okolicznościach jedyną formą wskazania na określone w nim sytuacje, zdarzenia lub zjawiska.

W ostatnich latach nastąpiło wiele zmian zarówno w odniesieniu do przepisów prawnych, jak i w sferze technicznej i technologicznej, a anonimy pojawiają się także jako wydruki informacji z internetowych forów dyskusyjnych lub z innych stron internetowych.

Przepis art. 243¹ k.p.c. wydaje się w kontekście anonimów dość nieprecyzyjny. Wynika z niego, że przedmiotem dowodu z dokumentu może być dokument zawierający tekst umożliwiający ustalenie jego wystawcy. Jednak nie wynika z niego, czy dotyczy on hipotetycznych możliwości, czy ma się odnosić do konkretnego przypadku. To zagadnienie jest istotne w kwestii dokumentów elektronicznych. Rozwój nowych technologii powoduje, że niemożność ustalenia wystawcy może okazać się jedynie czasowa, i ostatecznie uda się poznać jego tożsamość²³, lub może się wiązać jedynie z przeszkodami finansowymi, gdy ustalenie wystawcy wymagałoby dużych nakładów finansowych. Możliwość identyfikacji autora nie prowadzi zawsze do jego rzeczywistego ustalenia. Oznacza to, że są sytuacje, gdy autora nie można lub nie udało się ustalić.

Niekiedy mogą się pojawić w materiale dowodowym sprawy dokumenty, które w istocie będą anonimami, choć ta okoliczność paradoksalnie może nie być znana sądowi, a przynajmniej w chwili składania wniosku dowodowego. Dzieje

²⁰ Por. wyrok SN z dnia 9 grudnia 1980 r., II URN 171/80, OSP 1981, z. 7, poz. 126.

²¹ Zob. więcej Ł. Błaszczak, *Czy anonim może być dowodem w procesie cywilnym*, „Palestra” 2022, nr 5, s. 118–124; oraz B. Kaczmarek-Templin, *Jeszcze raz na temat anonimu*, „Palestra” 2022, nr 7–8, s. 23–31.

²² Przesłanie do sądu rodzinnego informacji o sytuacji małoletniego dziecka, która wymaga podjęcia przez sąd działań zmierzających do jego obrony albo zabezpieczenia jego interesów.

²³ B. Kaczmarek-Templin, *Jeszcze raz na temat anonimu*, s. 28. Podobny pogląd wyraził M. Rusiński, *Dowód z anonimu w procesie cywilnym*, [w:] *Honeste procedere. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Lubińskiemu*, red. A. Laskowska-Hulisz, J. May, M. Mrówczyński, Warszawa 2017, s. 448.

się tak, gdy autor podpisuje się cudzym imieniem i nazwiskiem²⁴ lub gdy dane wystawcy okażą się fikcyjne. Zwłaszcza w wypadku dokumentów elektronicznych zdarza się, że ktoś podszywa się pod wystawcę dokumentu (IP Spoofing)²⁵.

Nie rozstrzygnięto też, kiedy można ustalić wystawcę — czy chodzi o moment złożenia wniosku dowodowego, czy o przeprowadzenie postępowania dowodowego.

Anonim, zwłaszcza w postaci dokumentu elektronicznego, w określonych okolicznościach może być dowodem w sprawie, pod warunkiem że będzie zawierał treści mające znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy. Ze względu na istniejącą definicję dokumentu, która nie przewiduje konieczności opatrywania go podpisem, należałoby uznać, że z formalnego punktu widzenia anonim spełnia kryteria definicyjne i powinien otrzymać taki status, przy czym sąd powinien dokonać analizy, czy nie zachodzi ewentualnie jakaś inna podstawa do jego wykluczenia²⁶.

II. KLASYFIKACJE I TYPY DOKUMENTÓW

Dokumenty to niezwykle różnorodna grupa środków dowodowych, co uwidoczniło się zwłaszcza po kodeksowym zdefiniowaniu dokumentu. W zależności od przyjętego kryterium można tworzyć wiele podziałów i klasyfikacji.

Najbardziej popularny i zarazem najbardziej istotny jest podział na dokumenty urzędowe i prywatne. Podstawą tego rozróżnienia jest kryterium wystawcy, przedmiotowego zakresu spraw, w jakich zostały wydane, i mocy dowodowej²⁷.

Zgodnie z przepisem art. 244 § 1 k.p.c. dokumenty urzędowe to dokumenty sporządzone w przepisanej formie przez powołane do tego organy władzy publicznej i inne organy państwowe w zakresie ich działania, a także, co wynika z § 2, dokumenty sporządzone przez inne podmioty w zakresie zleconych im ustawą

²⁴ K. Knoppek, [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2, s. 189.

²⁵ B. Kaczmarek-Templin, *Dowód z dokumentu elektronicznego*, s. 147.

²⁶ A. Laskowska zwróciła uwagę na „dowody niedopuszczalne”, czyli sprzeczne z zasadami współzycia społecznego i normami etycznymi, zob. *eadem*, *Dowody w postępowaniu cywilnym uzyskane w sposób sprzeczny z prawem*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 12, s. 88–101. M. Krakowiak uważa, że mamy do czynienia z pojęciem dowodu nielegalnego, czyli dowodu uzyskanego z naruszeniem zasad współzycia społecznego, *eadem*, *Potajemne nagranie na taśmę w postępowaniu cywilnym*, „Monitor Prawniczy” 2005, nr 24, s. 1250. B. Karolczyk uważa, że pojęcia te można stosować zamiennie, *idem*, *Dopuszczalność „dowodów uzyskanych z naruszeniem prawa” w postępowaniu cywilnym*, „Przegląd Sądowy” 2012, nr 4, s. 88–106.

²⁷ Por. W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 1987, s. 263–269; *idem*, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1972, s. 316–319; E. Rudkowska-Ząbczyk, [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 412; T. Misiuk-Jodłowska, [w:] J. Jodłowski *et al.*, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2009, s. 434.

zadań z dziedziny administracji publicznej²⁸. Dokument urzędowy musi spełniać wymogi co do wystawcy dokumentu, formy i jego zawartości, które zwykle określono w przepisach szczególnych. Przepis art. 244 k.p.c. jest podstawą do uznania za dokumenty również te sporządzone w postaci elektronicznej, o ile z regulacji szczególnych wynika taka możliwość.

Dokument prywatny²⁹ to każde pismo będące dokumentem, o ile nie jest ono dokumentem urzędowym (art. 245 k.p.c.). Zgodnie z przepisem art. 245 k.p.c. stanowi on dowód tego, że osoba, która go podpisała, złożyła oświadczenie w nim zawarte. Wystawcą dokumentu prywatnego może być każda osoba fizyczna, osoba prawna, a także jednostka organizacyjna³⁰.

Treść dokumentu prywatnego może obejmować oświadczenie woli, jak i oświadczenie wiedzy. Nie ma natomiast żadnych wymogów co do formy, ale oświadczenie musi być podpisane przez wystawcę. Treść przepisu oraz funkcje pełnione przez podpis na dokumencie uzasadniają pogląd, że dokument prywatny nie może istnieć bez podpisu³¹.

Nie ma przeszkód, by dokument prywatny był sporządzony w postaci elektronicznej, jednak wtedy musi być opatrzony podpisem elektronicznym, przy czym nie wskazano, jaki rodzaj podpisu jest wymagany.

Kodeks postępowania cywilnego przewiduje dychotomiczny podział na dokumenty urzędowe i dokumenty prywatne. W doktrynie postuluje się wyodrębnienie pewnej podkategorii, która będzie łączyć cechy obydwu rodzajów³², to jest dokumentu prywatnego mającego moc dokumentu urzędowego³³. Nadanie dokumentowi prywatnemu mocy dokumentu urzędowego oznacza nadanie mu takiej cechy dokumentu urzędowego, której dokument prywatny z istoty swojej nie ma. Miałyby się on cechować nie tylko domniemaniem autentyczności, lecz także do-

²⁸ Zob. także Z. Resich, [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2. *Postępowanie rozpoznawcze przed sądami pierwszej instancji*, red. Z. Resich, Wrocław 1987, s. 198–199.

²⁹ T. Ereciński, *Z problematyki dowodu z dokumentu w sądowym postępowaniu cywilnym*, s. 80.

³⁰ K. Knoppek, *Dokument w procesie cywilnym*, s. 106.

³¹ Wyrok SN z dnia 2 kwietnia, III CSK 299/07, Legalis nr 127051.

³² R. Schmidt, *Dokument prywatny mający moc dokumentu urzędowego jako podstawa wydania nakazu zapłaty w postępowaniu nakazowym*, s. 443–444.

³³ Zgodnie z art. 2 § 2 ustawy Prawo o notariacie czynności notarialne dokonane przez notariusza zgodnie z prawem mają charakter dokumentu urzędowego. Art. 815 § 2 k.p.c. stanowi, że pokwitowanie komornika wywołuje taki sam skutek jak pokwitowanie wierzyciela sporządzone w formie dokumentu urzędowego. Z art. 95 ust. 1 ustawy Prawo bankowe wynika, że księgi rachunkowe banków, wyciągi z tych ksiąg podpisane przez osoby upoważniane do składania oświadczeń w zakresie praw i obowiązków majątkowych banku i opatrzone pieczęcią banku oraz wszelkie wystawione w ten sposób oświadczenia zawierające zobowiązania, zwolnienie z zobowiązań, zrzeczenie się praw lub pokwitowanie odbioru należności oraz stwierdzające udzielenie kredytu, pożyczki pieniężnej, ich wysokość, zasady oprocentowania, warunki spłaty, przeniesienie wierzycielności zabezpieczonej hipoteką lub zastawem rejestrowym mają moc prawną dokumentów urzędowych oraz są podstawą do dokonania wpisów w księgach wieczystych i rejestrach publicznych.

mniemaniem wiarygodności (zgodności z prawdą zawartych w nim oświadczeń). Do tej kategorii zalicza się coraz więcej rodzajów dokumentów³⁴.

Można także dokonać innego rozróżnienia — na dokumenty konstytutywne i narratywne³⁵. Dokumenty konstytutywne³⁶ to takie, które zawierają oświadczenia woli, obejmują czynność prawną i są dowodem jej dokonania. Dokumenty narratywne zawierają oświadczenia wiedzy, odnoszą się w swojej treści do leżących poza czynnością prawną okoliczności, stanów, wycinków rzeczywistości itp. Wprowadzenie definicji dokumentu spowodowało pojawienie się trzeciego rodzaju. Podział dokumentów ze względu na treść będzie obejmował dokumenty zawierające oświadczenia woli i oświadczenia wiedzy wywołujące skutki prawne, dokumenty zawierające oświadczenia wiedzy niewywołujące skutków prawnych oraz dokumenty niezawierające żadnych oświadczeń, czyli ze względu na zawartość intelektualną dokumentu możemy mówić o dokumentach konstytutywnych, narratywnych i innych (pozostałych).

W toku postępowania sądowego dokument może zostać przedstawiony jako oryginał lub jako jego odpis, gdyż sąd nie musi stykać się z oryginałem³⁷. Odpis dokumentu wskazuje na istnienie innego dokumentu, przy czym może zająć konieczność dokonania oceny zarówno samego dokumentu, jak i jego odpisu³⁸. Dziś ten podział stracił na aktualności. W kwestii dokumentów sporządzonych w postaci elektronicznej nie można mówić o oryginałach i kopiach. Odróżnienie dokumentów pierwotnych od dokumentów zawierających tę samą treść, utworzonych jako kopie, może być niemożliwe.

Odnosnie do zdefiniowania dokumentu warto zauważyć nowy podział wyróżniający dokumenty sporządzone w formie pisemnej (zwykłej lub kwalifikowanej), dokumenty sporządzone w formie dokumentowej, sporządzone w formie elektronicznej oraz pozostałe. Na płaszczyźnie procesowej dopuszczalne są dokumenty w postaci elektronicznej i dokumenty w postaci papierowej. Dokumenty elektroniczne będą obejmowały utworzone w formie elektronicznej i w formie

³⁴ K. Markiewicz, *Dokumenty i ich wtórniki w postępowaniu cywilnym*, „Polski Proces Cywilny” 2016, nr 3, s. 466. W doktrynie prezentowany jest także pogląd, zgodnie z którym przez nadanie dokumentowi prywatnemu charakteru dokumentu urzędowego ustawodawca wprowadził trzecią, nową, nieznaną wcześniej kategorię dokumentów. Tworzą one kategorię pośrednią między dokumentami urzędowymi i dokumentami prywatnymi, swoiste dokumenty quasi-urzędowe, zob. A. Janiak, *Wierzytelności bankowe w postępowaniu nakazowym. (Uwagi na tle nowego art. 485 k.p.c.)*, „Państwo i Prawo” 2001, nr 4, s. 75–76.

³⁵ Por. T. Ereciński, *Z problematyki dowodu z dokumentu w sądowym postępowaniu cywilnym*, s. 75; K. Knoppek, *Dokument w procesie cywilnym*, s. 113.

³⁶ Nazywa się je także dyspozytywnymi, rozporządzającymi, skutkującymi, działającymi, zob. K. Knoppek, *Dokument w procesie cywilnym*, s. 113.

³⁷ Niektórzy przedstawiciele doktryny uważają, że sąd powinien zetknąć się z oryginałem dokumentu, por. H. KołECKI, *Pojęcie dokumentu publicznego, autentycznego i oryginalnego w polskim prawie karnym, cywilnym i administracyjnym oraz w kryminalistyce*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Andrzeja Szwarca*, red. T. Hanausek, Wrocław 2001, s. 119 n.

³⁸ Z. Resich, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, Warszawa 1969, s. 426.

dokumentowej, a do dokumentów papierowych zaliczymy utrwalone w formie pisemnej lub dokumentowej. Trzeba zauważyć, że pojęcia postać i forma nie są tożsame. Forma odnosi się do czynności prawnych (oświadczenia woli), choć mocą art. 65¹ k.c. przepisy o oświadczeniach woli stosuje się odpowiednio do innych oświadczeń. W konsekwencji należałoby posługiwać się sformułowaniem „postać” w odniesieniu do techniki wytworzenia dokumentu, na przykład postać elektroniczna.

Wśród dokumentów można wprowadzić rozróżnienie na dokumenty zawierające podpis własnoręczny, podpis elektroniczny i niezawierające podpisu, ale umożliwiające identyfikację autora oraz w określonych przypadkach dokumenty, które nie zawierają podpisu i których wystawcy nie ustalono.

Bywają też inne podziały, które jednak nie mają większego znaczenia. Można zatem podzielić dokumenty na prawdziwe i sfałszowane, na polskie i zagraniczne, na ręczne i utrwalone za pomocą urządzenia technicznego, autograficzne (zawierające oświadczenia wystawcy) i heterograficzne (zawierające oświadczenia innych osób)³⁹.

III. PRZEDŁOŻENIE DO AKT SPRAWY

Dokumenty elektroniczne bywają często przedmiotem dyskusji o sposobie ich przedłożenia do akt spraw. Zasadniczo każde pismo procesowe powinno zawierać między innymi wymienienie załączników (art. 126 § 1 pkt 7 k.p.c.). Do pisma procesowego dołącza się załączniki wymienione w tym piśmie (art. 126 § 1¹ k.p.c.). Dokument elektroniczny, który może być odzwierciedleniem dokumentu papierowego, można przedstawić w formie wydruku komputerowego lub w formie zapisu na nośniku informatycznym. Praktyką jest, że sądy zobowiązują stronę składającą taki dowód to przedłożenia płyty CD. Jednak nie jest to właściwe, gdyż płyty CD jako nośniki są sukcesywnie eliminowane, albowiem wiele komputerów nawet nie jest wyposażonych w CD-ROM (odtwarzacz płyt CD). Zabiegi służące zapisaniu dokumentu w innym formacie niż ten, w którym go utworzono, powinny być potraktowane jako niedopuszczalne. Kompresja danych lub konwersja formatu może doprowadzić do zmiany właściwości, a nawet do zmiany zawartości dokumentu elektronicznego⁴⁰.

³⁹ Na temat różnych podziałów dokumentów zob. K. Knoppek, *Dokument w procesie cywilnym*, s. 114–115; także T. Ereciński, *Z problematyki dowodu z dokumentu w sądowym postępowaniu cywilnym*, s. 73–83.

⁴⁰ B. Kaczmarek-Templin, *Dowód z dokumentu elektronicznego*, s. 148–152; zob. także *eadem*, *Dane elektroniczne a dowód z opinii biegłego w postępowaniu cywilnym — zarys problemu*, [w:] *Rola biegłego w postępowaniach sądowych*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, Wrocław 2016, s. 113–119.

Dokumenty papierowe mogą być składane do akt w oryginale lub w odpisach. Zgodnie z przepisami kodeksu postępowania cywilnego komunikacja strony z sądem może się odbywać w formie tradycyjnej (papierowej) lub elektronicznej. Zwykle załączniki będą miały postać taką jak pisma procesowe. Możliwe jest także elektroniczne utrwalenie dokumentu (digitalizacja) i przesłanie go do sądu na nośniku danych, na przykład dokumentów bardzo obszernych. Odwzorowanie dokumentu papierowego do postaci cyfrowej zwykle pozwala zachować zawartość dokumentu papierowego, chyba że zostało to zrobione niedokładnie lub dokument pierwotny był nieczytelny. W takich okolicznościach zastosowanie może znaleźć art. 248 k.p.c.

Zgodnie z art. 248 k.p.c. każdy zobowiązany jest przedstawić na zarządzenie sądu w oznaczonym terminie i miejscu dokument znajdujący się w jego posiadaniu i stanowiący dowód faktu istotnego dla rozstrzygnięcia sprawy, chyba że dokument zawiera informacje niejawne. Od tego obowiązku może uchylić się ten, kto co do okoliczności objętych treścią dokumentu mógłby jako świadek odmówić zeznania albo kto dysponuje dokumentem w imieniu osoby trzeciej, która mogłaby z takich samych przyczyn sprzeciwić się przedstawieniu dokumentu. Jednak i wówczas nie można odmówić przedstawienia dokumentu, gdy jego posiadacz lub osoba trzecia obowiązani są do tego względem chociażby jednej ze stron albo gdy dokument wystawiony jest w interesie strony, która żąda przeprowadzenia dowodu. Strona nie może ponadto odmówić przedstawienia dokumentu, jeżeli szkoda, na którą byłaby przez to narażona, polega na przegraniu procesu.

Po wdrożeniu możliwości, o których mowa w art. 125 § 2¹ k.p.c., strona będzie mogła wnosić do sądu pisma za pośrednictwem systemu teleinformatycznego. W takim postępowaniu konieczne będzie dokonanie elektronicznego poświadczenia dokumentu, które będzie dokonane przez występującego w sprawie profesjonalnego pełnomocnika lub ewentualnie notariusza. Szczegółowe wymogi związane z digitalizacją znalazły się w przepisach rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 września 2016 roku w sprawie formatów, w jakich odpisy pism, dokumentów i pełnomocnictw mogą być poświadczane elektronicznie⁴¹. Wynika z nich, że odpis pisma, dokumentu lub pełnomocnictwa może być poświadczony elektronicznie w formacie PDF — jeżeli pismo, dokument lub pełnomocnictwo mają postać papierową albo gdy z przyczyn technicznych nie jest możliwe sporządzenie poświadczenia mającego postać elektroniczną w formacie XML, albo w formacie XML — jeżeli pismo, dokument lub pełnomocnictwo mają postać elektroniczną. Nie jest jasne natomiast, czy system teleinformatyczny będzie umożliwiał składanie załączników w postaci dokumentów elektronicznych innego rodzaju.

Wnoszenie załączników w postaci dokumentów pierwotnie utworzonych jako cyfrowe powinno być jedną z funkcjonalności systemu teleinformatycznego. Dokument, który istnieje w postaci elektronicznej, powinien w takiej postaci tra-

⁴¹ Dz.U. z 2016 r. poz. 1415.

fić do akt sprawy. Zdarza się, że zmiana formatu dokumentu na inny (konwersja danych) może spowodować zmianę zawartości dokumentu, co tym samym będzie miało wpływ na wynik postępowania dowodowego.

W przypadku dokumentów elektronicznych może pojawić się problem z ich udostępnieniem sądowi lub stronie przeciwnej. Dokument taki może być zaszyfrowany. Zgodnie z przepisem art. 233 § 2 k.p.c. sąd oceni według własnego przekonania, na podstawie wszechstronnego rozważenia zebranego materiału, jakie znaczenie nadać odmowie przedstawienia przez stronę dowodu lub przeszkodom stawianym przez nią w jego przeprowadzeniu wbrew postanowieniu sądu. Przepis ten może znaleźć zastosowanie do sytuacji, gdy strona dysponująca dokumentem elektronicznym odmówi rozszyfrowania.

IV. PRZEPROWADZENIE DOWODU Z DOKUMENTU W POSTACI ELEKTRONICZNEJ

Dowód z dokumentu ma charakter dowodu pośredniego, co wynika z okoliczności, że daje on możliwość ustalenia faktów istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy za pośrednictwem oświadczeń innych osób, a zwłaszcza wystawców dokumentów. Często mówi się o nim także jako o dowodzie osobowym, który ujawnia oświadczenia określonej osoby⁴². Jednak poglądy te wymagają uzupełnienia, gdyż definicja dokumentu z art. 77³ k.c. do tej kategorii zalicza także dokumenty niezawierające żadnych oświadczeń oraz dokumenty, których wystawców nie można ustalić. Będą one w ujęciu procesowym stanowiły tak zwane inne dokumenty, o których mowa w art. 308 k.p.c. Dokument może być też dowodem rzeczowym, gdy zajdzie konieczność badania jego cech zewnętrznych.

Struktura techniczna dokumentu będzie miała wpływ na sposób przeprowadzania z niego dowodu. Już w latach sześćdziesiątych SN wyraził pogląd, że przepisy kodeksowe umożliwiają wykorzystanie wszelkich osiągnięć postępu technicznego, jeśli jest to dopuszczalne w ramach zakreślonych przez prawo⁴³.

Z przepisu art. 243² k.p.c. wynika, że dokumenty, które znajdują się w aktach sprawy lub do nich dołączone, stanowią dowody bez wydawania odrębnego postanowienia⁴⁴. Sąd wydaje postanowienie tylko wtedy, gdy pomija dowód z któregoś dokumentu. Jednak strona powinna złożyć wniosek dowodowy, w którym oznacza dowód w sposób umożliwiający przeprowadzenie go, oraz wyszczególnić fakty mające zostać wykazane tym dowodem (art. 235¹ k.p.c.).

⁴² E. Rudkowska-Ząbczyk, [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, Warszawa 2015, s. 510.

⁴³ Wyrok SN z dnia 15 kwietnia 1969 r., III PRN 20/69, „Nowe Prawo” 1970, nr 9, s. 1362 (z głosem J. Krajewskiego).

⁴⁴ K. Flaga-Gieruszyńska, *Środki dowodowe i postępowanie dowodowe w nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego z 4.07.2019 r.*, „Palestra” 2019, nr 11–12, s. 87–101.

Umieszczenie art. 243² k.p.c. prowadzi do wniosku, że należy go stosować wyłącznie do dokumentów zawierających tekst i co do których istnieje możliwość ustalenia ich wystawców. Nie dotyczy on natomiast dokumentów zawierających zapis obrazu, dźwięku albo obrazu i dźwięku.

Przeprowadzenie dowodu z dokumentu odbywa się przez zapoznanie się z jego treścią (zawartością) przez sąd. Jeśli wymagają tego okoliczności, może łączyć się z oględzinami cech zewnętrznych dokumentu. Uszkodzenia (w tym poprawki, podskrobienia itp.) i ich rozmiar mogą mieć wpływ na ograniczenie mocy dowodowej dokumentu.

Odnosnie do dokumentów elektronicznych, odmiennie niż w wypadku dokumentów w postaci tradycyjnej, problematyka wystawcy może okazać się dość niejednoznaczna. Kwestia ustalenia wystawcy może być trudna, gdyż nie wiadomo, kogo potraktować jako autora dokumentu — czy osobę, która została określona jako wystawca, czy osobę tak oznaczoną w atrybutach dokumentu (metadane), czy też osobę ostatecznie podpisującą dokument podpisem elektronicznym.

Podpis własnoręczny to podpis ściśle związany z osobą, która go nakreśliła. Natomiast odnośnie do podpisu elektronicznego nigdy nie ma pewności, czy nie posłużył się nim ktoś inny niż osoba, do której jest on przypisany. W dużej mierze istotne mogą się okazać zabiegi zmierzające do uprawdopodobnienia, kto w określonym czasie mógł korzystać ze sprzętu elektronicznego i utworzyć bądź udostępnić dokument elektroniczny.

Niekiedy dokument elektroniczny może być utworzony w ramach usługi *cloud computing*, czyli usługi zdalnego przechowywania, zarządzania oraz przetwarzania danych. Wówczas nie ma technicznej możliwości udostępnienia sądowi nośnika, na którym zapisany jest dokument⁴⁵. Wydaje się, że w niektórych okolicznościach zasadne będzie przeprowadzenie dowodu z dokumentu elektronicznego przez jego odtworzenie za pośrednictwem środowiska, w którym został utworzony. Przykładowo można w toku postępowania dowodowego wyświetlić zawartość strony internetowej lub odtworzyć dane zawarte w aplikacji mobilnej. Wydaje się także, że nie ma przeszkód, by zaaprobować pogląd, że dokument elektroniczny mógłby być odtworzony na urządzeniu będącym w posiadaniu jednej ze stron, na zasadzie analogii do dowodu z oględzin. Z przeprowadzenia oględzin sporządza się protokół, który następnie załącza się do akt. Odtworzenie dokumentu na urządzeniu strony również mogłoby znaleźć odzwierciedlenie w postaci protokołu.

W razie zakwestionowania tak przeprowadzonego dowodu zastosowanie może znaleźć art. 253 k.p.c. Jeżeli strona zaprzecza prawdziwości dokumentu prywatnego albo twierdzi, że zawarte w nim oświadczenie osoby, która je podpisała, od niej nie pochodzi, obowiązana jest to udowodnić. Jeżeli jednak spór dotyczy dokumentu prywatnego pochodzącego od innej osoby niż strona zaprzeczająca, prawdziwość dokumentu powinna udowodnić strona, która chce z niego skorzystać.

⁴⁵ B. Kaczmarek-Templin, [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2, s. 1074.

Samo przeprowadzenie dowodu z dokumentu elektronicznego nie uzasadnia konieczności badania jego autentyczności przez biegłego. Taka konieczność może się pojawić dopiero w razie zakwestionowania autentyczności i integralności dokumentu. Nadmienić należy, że zasadne jest zaangażowanie biegłego do udziału w przeprowadzeniu dowodu z dokumentu w postaci elektronicznej, gdy sąd nie dysponuje sprzętem do odtworzenia takiego dowodu. Taka potrzeba może się pojawić, gdy w sądzie rozpoznającym sprawę nie będzie urządzeń niezbędnych do weryfikacji podpisu elektronicznego⁴⁶. Jako że samo poczynienie rzeczywistych ustaleń z zakresu techniki może wymagać dysponowania wiedzą i doświadczeniem w danej dziedzinie, jak też dysponowania aparaturą badawczą (wiadomości specjalne), sąd może zlecić biegłemu przygotowanie opinii, w której biegły dokona spostrzeżeń faktycznych niezbędnych dla sądu do ustalania zawartości lub wiarygodności dokumentu⁴⁷.

Udział biegłego może okazać się niezbędny także jeśli ujawnią się problemy z nośnikiem, na przykład związane z jego uszkodzeniem lub z koniecznością odzyskania danych.

KONKLUZJE

Dokumenty elektroniczne to właściwie dokumenty. Z formalnego punktu widzenia nie ma potrzeby dookreślania ich przez odwołanie do postaci, w której zostały utworzone. Jednak ze względu na różnice związane z techniką ich wytworzenia, z nośnikiem, na którym miałyby być utrwalona informacja, oraz spowodowanych tym konsekwencji warto to zaakcentować. Wydaje się, że na płaszczyźnie procesowej ta różnorodność dokumentów może prowadzić do wielu nieporozumień i wątpliwości. Wprawdzie dzięki interpretowaniu przepisów można te niedogodności przewyciężyć, warto jednak rozważyć zmianę regulacji prawnych. Konieczne byłoby podjęcie dyskusji, czy dokumenty elektroniczne nie powinny uzyskać statusu samodzielnego środka dowodowego. Niezależnie od podjęcia takiej debaty należy przyjąć, że bez względu na kwalifikację każde źródło informacji może być przedmiotem dowodu i w razie potrzeby sąd będzie ustalał sposób przeprowadzenia takiego dowodu.

W zależności od zawartości i sposobu utrwalenia treści do przeprowadzania dowodów z dokumentów mogą mieć zastosowanie różne przepisy. Do większości odniesienia będą miały przepisy o dokumentach z art. 244 i art. 245 k.p.c. Dokumenty niezawierające żadnych oświadczeń, dokumenty, których wystawców należy ustalić, oraz dokumenty zawierające treści inne niż tekst będą przeprowadzane na podstawie art. 308 k.p.c. Natomiast w odniesieniu do inteligentnych kon-

⁴⁶ B. Kaczmarek-Templin, *Dowód z dokumentu elektronicznego*, s. 177–178.

⁴⁷ Wyrok SN z dnia 20 czerwca 1985 r., II CR 197/84, OSN 1984, z. 2–3, poz. 37.

traktów (*smart contracts*) należy rozważyć możliwość przeprowadzenia dowodu na podstawie art. 309 k.p.c., gdyż będzie to dowód polegający na zapoznaniu się z funkcjonowaniem określonego programu komputerowego.

TYOLOGY OF ELECTRONIC DOCUMENTS AND TAKING EVIDENCE OF THEM

Summary

In the light of the code definition of a document (Article 77³ of the Civil Code), an electronic document is one of the types of documents. However, its technical structure makes it necessary to apply different provisions at the procedural level depending on the content of the document and whether it contains certain elements. Due to the differences in the form of recording and the differences in the data carrier, it is not possible to apply all the provisions relating to traditional documents to electronic documents. The constant development of technology may also cause changes in the very concept of a document and the need to interpret the provisions on evidence in such a way as to enable taking evidence from a document in a new form (an example of which is the so-called smart contract).

Keywords: electronic document, evidence of the document, civil procedure

BIBLIOGRAFIA

- Allerhand M., *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, Lwów 1932.
- Becker A., *Elektronische Dokumente als Beweismittel im Zivilprozess*, Frankfurt am Main 2004.
- Berutowicz W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1974.
- Błaszczak Ł., *Czy anonim może być dowodem w procesie cywilnym*, „Palestra” 2022, nr 5.
- Broniewicz W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Łódź 1973.
- Ereński T., *Z problematyki dowodu z dokumentu w sądowym postępowaniu cywilnym*, [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. T. Ereński, Warszawa 1985.
- Flaga-Gieruszyńska K., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. A. Zieliński, Warszawa 2011.
- Flaga-Gieruszyńska K., *Środki dowodowe i postępowanie dowodowe w nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego z 4.07.2019 r.*, „Palestra” 2019, nr 11–12.
- Gołaczyński J., Kotecka S., Zalesińska A., *Protokół w postaci zapisu dźwięku albo obrazu i dźwięku z posiedzenia jawnego w sprawach cywilnych*, „Monitor Prawniczy” 2010, nr 19.
- Hansen H.R., *Wirtschaftsinformatik I. Grundlagen betrieblicher Informationsverarbeitung*, Stuttgart 1998.
- Janiak A., *Wierzytelności bankowe w postępowaniu nakazowym. (Uwagi na tle nowego art. 485 k.p.c.)*, „Państwo i Prawo” 2001, nr 4.
- Kaczmarek B., *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym — polemika*, „Monitor Prawniczy” 2008, nr 5.
- Kaczmarek-Templin B., [w:] *System Postępowania Cywilnego*, t. 2. *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, Warszawa 2021.
- Kaczmarek-Templin B., *Dane elektroniczne a dowód z opinii biegłego w postępowaniu cywilnym — zarys problemu*, [w:] *Rola biegłego w postępowaniach sądowych*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, Wrocław 2016.

- Kaczmarek-Templin B., *Dowód z dokumentu elektronicznego*, Warszawa 2012.
- Kaczmarek-Templin B., *Jeszcze raz na temat anonimu*, „Palestra” 2022, nr 7–8.
- Karolczyk B., *Dopuszczalność „dowodów uzyskanych z naruszeniem prawa” w postępowaniu cywilnym*, „Przegląd Sądowy” 2012, nr 4.
- Knap J., *Postępowanie dowodowe*, Katowice 1965.
- Knoppek K., [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2. *Postępowanie procesowe przed sądem pierwszej instancji*, red. T. Wiśniewski, Warszawa 2016.
- Knoppek K., *Dokument w procesie cywilnym*, Poznań 1993.
- Kołecki H., *Pojęcie dokumentu publicznego, autentycznego i oryginalnego w polskim prawie karnym, cywilnym i administracyjnym oraz w kryminalistyce*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Andrzeja Szwarca*, red. T. Hanausek, Wrocław 2001.
- Krakowiak M., *Potajemne nagranie na taśmę w postępowaniu cywilnym*, „Monitor Prawniczy” 2005, nr 24.
- Kruszelnicki S., *Kodeks postępowania cywilnego. Część I z komentarzem*, Poznań 1938.
- Kurth W., *IT-Grundlagenwissen: für Datenschutz- und Sicherheitsbeauftragte in Wirtschaft und Verwaltung*, Frechen Königsdorf 2001.
- Kübler P., *Rechtsschutz von Datenbanken (EU-USA-Schweiz)*, Zürich 1999.
- Laskowska A., *Dowody w postępowaniu cywilnym uzyskane w sposób sprzeczny z prawem*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 12.
- Litauer J.J., *Dowód z dokumentów w polskiej procedurze cywilnej*, „Polski Proces Cywilny” 1936, nr 1–2.
- Markiewicz K., *Dokumenty i ich wtórniki w postępowaniu cywilnym*, „Polski Proces Cywilny” 2016, nr 3.
- Misiuk-Jodłowska T., [w:] J. Jodłowski, Z. Resich, J. Lapierre, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2009.
- Niestrój H., *Dokument elektroniczny — zarys problematyki*, http://www.archiwa.net/index.php?view=article&catid=32%3Aartykuy&id=158%3Ahenryk-niestroj-dokument-elektroniczny-zarys-problematyki&format=pdf&option=com_content&Itemid=9.
- Pilich W., *Moc dowodowa dokumentów elektronicznych w postępowaniu cywilnym*, [w:] *Studia i analizy Sądu Najwyższego*, t. 3, red. K. Ślęzak, Warszawa 2009, LEX.
- Resich Z., *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, Warszawa 1969.
- Resich Z., *Uproszczenie postępowania dowodowego w świetle prawa cywilnego procesowego Polski i innych krajów socjalistycznych*, „Nowe Prawo” 1987, nr 7–8.
- Richter M., *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, Przemysł-Warszawa [b.d.].
- Rudkowska-Ząbczyk E., [w:] *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, Warszawa 2015.
- Rudkowska-Ząbczyk E., [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010.
- Rusiński M., *Dowód z anonimu w procesie cywilnym*, [w:] *Honeste procedere. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Lubińskiemu*, red. A. Laskowska-Hulisz, J. May, M. Mrówczyński, Warszawa 2017.
- Schmidt R., *Dokument prywatny mający moc dokumentu urzędowego jako podstawa wydania nakazu zapłaty w postępowaniu nakazowym — cz. I*, „Monitor Prawniczy” 2010, nr 8.
- Siedlecki W., *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 1977.
- Siedlecki W., *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 1987.
- Siedlecki W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1972.
- Sury U., *Rechtsprobleme des Austausches digitaler Dokumente zwischen Privaten*, „Jusletter” 8.11.2004, www.weblaw.ch/jusletter/Artikel.asp?ArticleNr=3450.
- System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2. *Postępowanie rozpoznawcze przed sądami pierwszej instancji*, red. Z. Resich, Wrocław 1987.

- Szostek D., *Nowe ujęcie dokumentu w polskim prawie prywatnym ze szczególnym uwzględnieniem dokumentu w postaci elektronicznej*, Warszawa 2012.
- Szostek D., Świerczyński M., *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 17.
- Waligórski M., *Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcja i struktura procesu*, Warszawa 1947.
- Waśkowski E., *Podręcznik procesu cywilnego*, Wilno 1932.
- Zöllner R., Greger R., *ZPO Kommentar*, Köln 2004.